

Патріарх Йосиф Сліпий і українська археологія

У статті висвітлюються археологічні інтереси Йосифа Сліпого в контексті налагодження навчально-виховного процесу в очолюваній ним Богословській академії у Львові (1928–1944). Крім того, зроблено аналіз його власних археологічних праць, присвячених подорожам до Палестини, Англії і Сицилії.

Ключові слова: академія, археологія, дослідження, Йосиф Сліпий, наука, освіта, Ярослав Пастернак.

В статье изложены археологические интересы Иосифа Слепого в контексте налаживания учебно-воспитательного процесса в Богословской академии во Львове, которой он руководил с 1928 по 1944 год. Кроме того, сделан анализ его собственных археологических трудов, посвященных путешествиям в Палестину, Англию и на Сицилию.

Ключевые слова: академия, археология, исследование, Иосиф Слепой, наука, образование, Ярослав Пастернак.

Унікальний історичний момент у долі українського народу, який припав на період між двома світовими війнами, поклав на Богословську академію у Львові функції найвищої школи в тодішньому духовно-інтелектуальному житті нації, частина котрої була приневолена панською Польщею. Фактично, виконуючи роль українського університету, навчальний заклад загартував молоду генерацію священнослужителів Галичини повсякденно трудитись задля утвердження у світі авторитету української нації і розвитку вітчизняної науки.

Феномен Богословської академії у Львові був би немислимий без тої геніальної ролі, яку зіграв у її зародженні та становленні отець-ректор Йосиф Сліпий. Вкрай вороже ставлення радянської влади та комуністичної ідеології до УГКЦ, всіх її інституцій і особливо до конкретних персоналій, зокрема митрополита Андрея Шептицького і визначного католицького богослова Йосифа Сліпого, не дало змоги тогочасній офіційній історіографії у пізнанні правдивої історії української Церкви-мучениці.

Українська діаспора, в середовищі якої перебувало чимало вихованців та окремі викладачі Львівської богословської академії, спільними зусиллями уклала монументальний тритомний збірник "Світильник істини" (1971–1976–1983) під загальною редакцією П. Сениці, до яких увійшли джерела, матеріали й дослідження, що дають змогу прослідкувати головні етапи становлення

наукових поглядів одного з класиків європейського католицького богослов'я ХХ ст. Й. Сліпого.

Повнокровне дослідження цієї важливої сторінки в історії вітчизняної освіти, науки і педагогіки розпочалося після відновлення української державності 1991 року. Загальну оцінку становлення богословської освіти в Західній Україні знаходимо в наукових працях М. Гайковського [2, с. 32–48], Л. Генік [4, с. 59–61], М. Марусина [11, с. 40–90]. Церковних істориків особливо цікавила постать ключової фігури у здійсненні освітньої реформи в Галичині, отця-ректора Богословської академії Йосифа Сліпого. Тому його організаторський, науковий і педагогічний внесок у залучення найкращих наукових сил студентства до самостійної дослідницької роботи частково осмислено в монографічному дослідженні О. Гриніва [5] та фахових статтях Е. Бистрицької [1, с. 106–115], В. Гаюка [3, с. 27–36], І. Даська [6, с. 78–89], В. Лаби [8, с. 7–12], В. Ленцика [9, с. 151–162], М. Соловія [14, с. 185–198], А. Федуніка [31, с. 106–122]. Однак, мусимо констатувати, що своєю титанічною працею отець Й. Сліпий вибудував такий могутній монумент з різних розділів наукових знань, вивчаючи який, жоден із вищеназваних шановних дослідників навіть оптимально не наблизився до повного осмислення котроїсь із його граней. Ми не вважаємо себе здібнішими робітниками за своїх великих попередників. У нашому дослідженні ми намагаємось розкрити досі ще маловідому і недостатньо вивчену грань наукового таланту Й. Сліпого – світ його археологічних зацікавлень, що мав історичний вплив на становлення богословської освіти в Україні і розвиток церковної археології як самостійної науки.

Здобувши богословську освіту в класичних європейських університетах, молодий греко-католицький священик і науковець Й. Сліпий розумів, що для ефективного вивчення історії Української Церкви, національного сакрального мистецтва та й самого Святого Письма майбутнім священнослужителям необхідно мати знання з основ археологічної науки, і в першу чергу, з біблійної археології. Тому, коли за дорученням митрополита Андрея Шептицького колишній вихованець філософсько-богословських факультетів у Римі та Інсбруку вирушив у подорож по Західній Європі, щоб ознайомитися зі спеціальною організацією навчально-виховного процесу у високих богословських школах в Італії, Німеччині, Франції, Англії, то в затверженому Статуті Львівської богословської академії було передбачено вивчення цілого ряду курсів з "Біблійної археології" [22, с. 71], "Християнської археології" та "Історії християнського мистецтва" [22, с. 73]. На первинному етапі функціонування навчального закладу викладання цих предметів було доручено науковцям, для яких археологія не була пріоритетною дисципліною в їхньому навчально-педагогічному досвіді. У першому навчальному році (1929/1930) курс "Церковної археології" читав доктор мистецтвознавства, директор Національного музею Іларіон Свенціцький, а отець-професор Тит Мишковський

найшов першоджерело з біблійною археологією в контексті прочитання "Старого Завіту" [22, с. 103]. Для реалізації навчальних проєктів треба було знайти фахівця, який би розгорнув масштабне археологічне дослідження на небувалому до того науковому рівні в Галичині.

Здійснивши в 1906 р. паломницьку подорож на батьківщину Ісуса Христа – до Палестини, яка в народі отримала назву "Як Русь ходила слідами Даниїла", митрополит А. Шептицький наочно переконався, яке важливе значення має біблійна археологія для поглиблення знань студентів-богословів Святого Письма. Разом з тим, він знав про те, що не звідані археологічні багатства на території України і необхідність вироблення нових підходів до проблеми охорони та збереження пам'яток старовини. З цією метою в Академії було засновано кафедру археології, а на посаду її завдувача запрошено всесвітньо-відомого дослідника професора Ярослава Пастернака (1892–1969).

Прийзд науковця з Праги до Львова припав на друге триміття (1931/1932–1933/1934 н. р.) у діяльності Богословської академії. До курсів "Біблійна археологія" і "Археологія Палестини" Я. Пастернак долучив цикл лекцій узагальненого характеру "Археологія України" [22, с. 105], а згодом розробив їх за такими археологічними періодами: "Культура залізної доби на Україні", "Археологія України в першому тисячолітті по Христа" [22, с. 114] та "Археологія Галичини до Христа" [22, с. 127].

З метою поглибленого вивчення курсу української археології досвідчений науковець і педагог написав підручник, який спеціально призначався для студентів Богословської академії і священників Галичини [15]. "Коротка археологія західноукраїнських земель", що була опублікована в кількох томах часопису "Богословія" за 1932 р., мала величезний успіх серед читачької аудиторії. Згодом цінне дослідження було видрукуване у Львові окремою монографією.

Студенти-богослови Академії також високо цінували навчальний посібник їхнього викладача, вченого-візантолога зі світовим іменем, професора мистецтвознавця Володимира Сас-Залозецького, присвячений історії старохристиянського мистецтва. За своєю суттю це був не тільки підручник з проблем старого сакрального мистецтва, а можна сказати, перша глибока розвідка з християнської археології в Україні, адже в ньому містилися розділи з історії виникнення римських та орієнтальних катакомб, старохристиянської архітектури і скульптури, монументального сакрального декоративного і мініатюрного книжкового мистецтва. Книга В. Залозецького "Огляд історії старохристиянського мистецтва" вийшла самостійним друком у Львові в 1934 р. в бібліотеці "Праць греко-католицької Богословської академії у Львові" [7].

Узявшись за реалізацію навчальної програми, Я. Пастернак, крім всебічного теоретичного забезпечення курсу, на передній план поставив наукову археологічну підготовку майбутніх священників. Практичні наукові навички

здобули вже перші випускники Богословської академії в процесі розкопок 1932 р. в підземеллях собору Святого Юрія у Львові, де в крипті були виявлені поховання галицьких архієреїв, священників, монахів [16, с. 314–315].

Разом з тим, студенти-богослови мали змогу переконатися, які цінні археологічні джерела вони здобули для висвітлення історії Української Церкви. По-перше, студентська наукова експедиція виявила апсиду старого мурованого храму Святого Юрія, що споруджувався у 1360-их роках, а по-друге, під мурами дослідники зафіксували сліди попередниці, дерев'яної церкви, яка будувалася ще в 1280-х роках.

У 1938 р. Я. Пастернак разом зі своїми вихованцями розкопав крипту під церквою Св. Духа у Львові, в якій виявив рідкісний поховальний обряд, що побутував XVIII ст. у середовищі монахів ордену домініканців. Своїх покійників вони клали на кам'яний поміст посеред крипти, а після розкладання тлінних рештків кістки складали у "братську могилу", вириту в крипті [20, с. 158–160].

"Таким чином, на полі української археології з'явився новий, дуже сильний чинник, виховується молоде покоління духовенства, яке, попри високу богословську освіту, внісе з мурів Богословської академії ще й нове для нього знання рідної старовини, вже необхідне нині при культурно-освітній праці між народами, – писав Я. Пастернак в одній зі своїх статей, – та коначне до відповідного, наукового добування нових матеріалів, для археології, як вихідної точки не лише матеріальної культури, а й історії релігійних вірувань та взагалі духовного життя людини на наших землях" [17].

В іншій публікації, виключно наукового характеру, Я. Пастернак розвиває свої думки про "новий чинник в українській археології". Зокрема, він пише: "Одначе наука археологія в Богословській академії не є лише теоретична. Згідно з новчасними напрямками в науці мусить вона бути й оглядова, практична, і маючи це на увазі, відбувається що року научні екскурсії студентів Академії для розкопок у терені. Тим набирають вони практичного знання для кращого розуміння викладів та для успішної майбутньої праці в терені, коли дійде потреба негайно рятувати відкрити випадом пам'ятку" [19, с. 165].

Ректорат навчального закладу започаткував археологічні екскурсії для виявлення невідомих пам'яток, на яких у перспективі мали би провадитися стаціонарні розкопки.

1932 р. Я. Пастернак разом зі студентами-богословами виявив і розкопав старовинний цвинтар XV ст. із підплитовими похованнями в с. Делева на Тлумаччині. Такий самий тип поховань зафіксовано при розкопках трьох могил у с. Осталовичі на Львівщині [24, с. 896]. Друга студентська археологічна експедиція пролягла до літописної Теревовлі, що на Тернопільщині. Виявлені на терені княжого міста знахідки давньоруського часу поповнили археологічну колекцію музею [22, с. 624].

Сім фінансово і матеріально забезпечених ректоратом експедицій, які діяли упродовж 1932–1936 років, відкрили десятки різномасштабних археологічних пам'яток (городища, селища, стоянки, могильники) на території Галичини. Знайдені в процесі розкопок пам'ятки матеріальної культури стали експонатами в академічному музеї.

Найцінніше наукове відкриття експедиція Богословської академії зробила 1935 р. в с. Побережжя на Прикарпатті. Тут було виявлено й частково розкопано фундамент храму-ротонди, спорудженого в романському стилі в епоху правління Данила Галицького [18].

Учасник шостої експедиції студент-богослов Д. Микитюк, який брав участь у розкопках літописного міста Цекотин на Галицькому городищі біля Жовкви, залишив у греко-католицькому часописі "Мета" зворушливий концепт з кількадечного заняття з польової археології, проведеного для вихованців академії професором Я. Пастернаком [12].

На пропозицію отця-ректора М. Сліпого керівник археологічного семінару провів у травні 1938 р. дослідження крипти під кам'яною підлогою академічної церкви Святого Духа. Разом зі студентами семінару вони зафіксували рідкісний поховальний звичай ченців-домініканців XVII ст., які клали своїх померлих на кам'яний поміст, а потім тліні останки скидали до "братської могили", виритої в куті крипти [19, с. 158–160].

Серед наукових спогадів Я. Пастернака існує публікація, яка, на відміну від всіх інших джерел, розкриває справжню глибину археологічних зацікавлень ректора Богословської академії Й. Сліпого. У процесі здійснення археологічних розвідок Перемишлянською землею на Львівщині, студентська експедиція здійснила розкопки сильно знищеної могили в селі Янчині. Курган мав діаметр 26 м. Вже на глибині 16 см, майже по самій середині могили, дослідники натрапили на два випростувані скелети, покладені на землю на незначній відстані один від одного [19, с. 172]. Біля чоловічого скелета, в його ногах, стояв глиняний півкулястий черпак. Нижня частина посудини була прикрашена шістьма довгими і глибокими жолобками (канелюрами), які спадають трохи скосом вниз. Циліндрична вгорі, легко звужена шийка, була прикрашена шістьма рівнобіжними дрібними жолобками.

Горщик мав на поверхні сліди закопчення, очевидно, він використовувався як кухонний посуд. Форма посудини, а найбільше, виступаюче вушко понад його вінцями свідчили, що пам'ятка належала до гальштатської (старої залізної) доби, яка датується Я. Пастернаком на українських землях 800–300 роками до н.е.

Археологічне відкриття сильно вразило отця-ректора. Воно стало наочним підтвердженням, що в доісторичні часи в колонізації західноукраїнських земель брав участь кельтський народ. Йому була відведена особлива історична роль, адже кельти навчили всі старі європейські етноси мистецтва обробітку металів. Й. Сліпий запропонував Я. Пастернаку здійснити наукову

подорож до країн Центральної Європи, щоби в тамтешніх археологічних музеях шукати найближчі аналогії до янчинської знахідки. Для двотижневої мандрівки ректорат Богословської академії виділив дослідникові необхідні кошти.

Задум Й. Сліпого повністю виправдав себе. У музеї Археологічного інституту Віденського університету було зареєстровано найбільшу кількість точних аналогій, які походили зі всієї території Австрії і датувалися ранньогальштатським часом. Майже абсолютні керамічні відповідники до янчинського посуду були встановлені на самій пам'ятці Гальштат, яка дала назву цілій археологічній культурі [19, с. 174]. Я. Пастернак довів, що крім австрійських земель, такий самий гальштатський посуд був поширеним у південно-західній Угорщині. В Югославії він відомий з гальштатського селища на полях у долині р. Сави біля Доля Доліни. Територіально найближчі гончарні виробні гальштатців Я. Пастернак виявив на Закарпатті. Там їх знайшов у тілопальних могилах V–IV ст. до н.е. його однокурсник з Карлового університету в Празі, чеський академік Ян Бем. Всі вони походили з курганів, розкопаних у Куштановицях біля Мукачева [19, с. 174].

Таким чином, вдалося встановити, що в янчинській могилі була похована сімейна пара фракійських колоністів. Про поховальний звичай фракійського населення вбивати жінку після смерті чоловіка і хоронити їх разом залишив записи грецький історик Геродот [19, с. 175].

Здобувши богословську освіту в класичних європейських університетах, отець-ректор Й. Сліпий добре розумів, що для вивчення історії української церкви, сакрального мистецтва та літургії навчального закладу молодий доктор музеї. Тому що задовго до відкриття навчального закладу молодий доктор богослов'я збирав зі всієї Галичини старовинні ікони і книги, цінні мистецькі речі церковного вжитку. Його колекція стала основою для формування експозиції музею. Збірка історичних християнських реліквій (1321) дала змогу професорам І. Свенціцькому, В. Залозецькому та І. Старчуку на конкретних творах ілюструвати перед студентами розвиток українського церковного мистецтва [25, с. 128]. Систематичне опрацювання музейної збірки прилучило майбутніх священнослужителів до культурно-просвітницької праці, розвивало в них почуття краси, облагороджувало індивідуальне богопошанування. Наукові знання, отримані на семінарах у музеї, ставали духовною зброєю у справі збереження пам'яток національної культури.

З метою поширення знань з біблійної, християнської і церковної археології серед широких верств населення Галичини, віруючих греко-католиків, І. Сліпий обрав особливу літературну форму – переказ вражень паломника від подорожі святими для кожного християнина місцями. Розповідь про свою мандрівку до Палестини, яка відбулася в травні 1933 р. в рамках відзначення 1900-річного ювілею від часу смерті і воскресіння Ісуса Христа, ректор Богословської академії починає словами: "Паломництво до Св. Землі

вивчати у французькому Луврі, який, за його словами, "переховує в собі найбільші цінності" [28, с. 316].

Третя книга Й. Сліпого "Подорож до Сицилії" має надзвичайно цікавий розділ "Гордощі Архимедового міста", присвячений історії та опису архітектури й мистецьких старожитностей Сиракуз. Вона не втратила своєї наукової цінності і може служити цінним посібником до вивчення ранньохристиянської археології, адже на її сторінках чимало місця відведено розповідям про катакомби ранніх християн на цій землі [29, с. 357].

У "Заповіті" – своїй духовній настанові до прийдешніх поколінь українських християн – Й. Сліпий писав: "З любови до науки залишився я і далі добровільним в'язнем Христа. Як той, що став добровільним в'язнем Христа, служив я богословській, колись так світлій, науці, спираючись воздвигнути її з руїни, оновити її, у свідомості, що Наука – це один з наріжних каменів-стовпів відродження і сили народу" [30, с. 9–10].

Ці величні слова в повній мірі характеризують і ставлення Й. Сліпого до археологічної науки, якій він відвів місце однієї з найфундаментальніших навчальних дисциплін у системі богословської освіти Галичини. Разом з тим, українська археологія стала для визначного вченого-богослова й національною наукою, бо вона своїми відкриттями демонструвала перед всім людством минулу славу нашої Вітчизни.

Література

1. *Бистрицька Е. Йосиф Сліпий – організатор богословської науки в Україні / Е. Бистрицька // Патріарх Йосиф Сліпий як визначний український ієрарх, науковець і патріот: матеріали Міжнародної наукової конференції (20 вересня 2002 року, м. Київ). – К., 2003. – С. 106–115.*
2. *Гайковський М. Українська греко-католицька церква в часи митрополитування Андрія Шептицького / М. Гайковський // Київська церква. – 2001. – № 2–3. – С. 32–46.*
3. *Гаяк В. Патріарх Йосиф – подвижник богословської науки в Україні / В. Гаяк // Кардинал Йосиф Сліпий і сучасність: збір матеріалів Всеукраїнської наукової конференції на пошанування 110-ї річниці від дня народження глави Української Греко-Католицької церкви, кардинала Йосифа Сліпого (11–12 жовтня 2002 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 27–36.*
4. *Геник Л. Філософська освіта у львівській Богословській Академії (1928–1944 рр.) / Л. Геник // Історія релігій в Україні: матеріали VIII Міжнародного круглого столу (11–13 травня 1998 року). – Львів: Логос, 1998. – С. 59–61.*
5. *Гринів О. Йосиф Сліпий як історик, філософ, педагог / О. Гринів. – Львів: Місіонер, 1994. – 160 с.*
6. *Дацько І. Римський період наукової діяльності Патріарха Сліпого / І. Дацько. Патріарх Йосиф Сліпий як визначний український ієрарх, науковець*

і поділеного ще однією галереєю на два басейни. З приводу цього відкриття археолог Й. Ерем'яс писав: "Тільки що віднайдена Витезда стала ще одним доказом того, що Живий Бог явився людям в конкретних історичних місцях" [27, с. 147].

Український науковець-богослов пророче вказує на перспективи досліджень Святої Землі: "Археологічні розкопки в Палестині..., коли підуть таким темпом далі, винесуть на денне світло не одну гідну річ і слід подій, та вже тепер на цілі століття випередили наукові дослідження" [27, с. 196]. Цікаво буде проаналізувати думки Й. Сліпого, які формувалися при оглядах розкопаного археологами міста Сихема, тісно пов'язаного зі старозавітною традицією. "Це відкриття, разом з цілою низкою інших, яких стільки зроблено в останньому столітті, доказує зайвий раз, що й давнє минуле не пропадає безслідно, – оцінював він значення розкопок на місці дітища біблійних героїв, Аврама, Якова, Ісуса Навина. – Бо навіть звалища стануть основою історії майбутніх століть" [27, с. 212].

Слідуючи букві і духові писемної традиції євангелістів, Й. Сліпий на археологічних артефактах вибудовує блискучі літературно-художні контрверсії. Як і для євангеліста Матея, місто Капернаум на узбережжі Генізаретського озера є для дослідника Біблії "Містом Христа", де Він "зробив найбільше чудес" і "тут виплів сіті, які обняли цілий світ". Біблія нагадує нам: Капернаум, який "піднісся попід небеса", не знайшов у собі духовної сили з Богом, а тому він "зійде в ад" (Мт. 11,23). А паломник зі Львова, споглядаючи на руїни синаги, розкопані в Капернаумі німецькими археологами, порівнює їх з "розбитою душею колись віруючого і святого чоловіка" [27, с. 222].

Світ археологічних зацікавлень Й. Сліпого доповнює його наступна книжка, що має назву "Подорож до Англії". Її було видруковано в бібліотечі "Дзвонів" (Львів, 1936, ч. 14). Під час свого перебування в Берліні отець-ректор ознайомився в археологічних музеях столиці Німеччини з такими шедеврами античного мистецтва, як відреставрований Пергамський вівтар і Ворота богині Іштар, розкопані науковцями Робертом Кольдесем, Карлом Гуманом і Теодором Вігандом [32, с. 412–419].

Великий шанувальник археології свої практичні знання ще більше поповнив у Британському музеї в Лондоні, де оглядав колекцію одного з перших дослідників біблійного світу Г.-К. Лейярда, виявлену в ході розкопок резиденції асирійського царя Саргона (початок VIII ст. до н.е.). Увага паломника з України була прикута до Розетського каменя, потрібне писмо на якому допомогло французькому вченому Ф. Шампольйону розв'язати проблему прочитання старих єгипетських ієрогліфів. Крім того, він мав можливість ознайомитися з одними із найбільш переконливих доказів правдивості Святого Письма – Синайським та Олександрійським Кодексами [28, с. 287]. Сучасників старозавітного світу – мистецькі пам'ятки єгипетської, вавилонської, асирійської, грецької і римської старовини, Й. Сліпий продовжив

та патріот: матеріали Міжнародної наукової конференції (20 вересня 2002 року, м. Київ). – К., 2003. – С. 78–89.

7. *Залозецький В.* Огляд історії старохристиянського мистецтва / *Володимир Залозецький // Праці гр.-кат. Богословської академії у Львові.* – Львів, 1934. – Т. XIII. – 109 с.

8. *Лаба В.* Митрополит Йосиф Сліпий як науковець і науковий організатор / *В. Лаба // Логос.* – 1956. – Т. VII. – Кн. I. – С. 7–12.

9. *Ленцик В.* Слуга Божий Кир Андрей Шептицький – добродій української культури / *В. Ленцик // Богословія.* – Рим, 1983. – Т. XVIII. – Кн. 1–4. – С. 151–162.

10. *Лукань В.* Вибрані статті про мистецтво. Явища. Постаті. Імена / *В. Лукань.* – Івано-Франківськ, 2009. – 240 с.

11. *Марусин М.* Погляд на виховання кандидатів духовного стану в Україні / *М. Марусин // Богословія.* – Рим, 1983. – Т. XXI–XXIV. – Кн. I–IV. – С. 40–90.

12. *Микитюк Д.* Під попелом століть / *Д. Микитюк // Мета.* – 1936. – 10 лютого.

13. *О. ректор д-р Йосиф Сліпий.* Десять літ праці Богословської академії / *Й. Сліпий // Нива.* – 1938. – Т. XXXIII. – С. 387–390.

14. *О. Соловій, М. ЧСВВ.* Митрополит Йосиф Сліпий як науковець-богослов / *М. Соловій // Наукові записки Українського Вільного Університету.* – Мюнхен, 1969. – Т. 9–10. – С. 185–198.

15. *Пастернак Я.* Коротка археологія західноукраїнських земель / *Я. Пастернак // Богословія.* – 1932. – Т. X. – Кн. I. – С. 38–79; Кн. 2. – С. 147–164; Кн. 3. – С. 119–258.

16. *Пастернак Я.* Звіт з археологічних дослідів у підземеллях катедри св. Юрій у Львові / *Я. Пастернак // Богословія.* – 1932. – Т. X. – Кн. 4. – С. 312–315.

17. *Пастернак Я.* Новий чинник в українській археології / *Я. Пастернак // Діло.* – 1934. – 30 вересня.

18. *Пастернак Я.* Цінне археологічне відкриття з княжих часів / *Я. Пастернак // Діло.* – 1935. – 29 червня.

19. *Пастернак Я.* Перші археологічні розкопки з рамени гр. кат. Богословської академії у Львові / *Я. Пастернак // Богословія.* – 1936. Т. XIV. – Кн. 2–3. С. 165–179.

20. *Пастернак Я.* Крипта під церквою Святого Духа гр.-катол. Богословської академії у Львові / *Я. Пастернак // Богословія.* – 1938. – Т. XVI. – Кн. 1–4. – С. 158–160.

21. *Пастернак Я.* Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / *Я. Пастернак.* – Торонто, 1961. –

22. Світильник Істини. Джерела до Історії Української Католицької Богословської академії у Львові. 1928–1944. (Матеріали зібрав і опрацював д-р Павло Сениця). – Торонто; Чикаго, 1971. – Ч. I. – 718 с.

23. Світильник Істини. Джерела до Історії Української Католицької Богословської академії у Львові. 1928–1944. (Матеріали зібрав і опрацював д-р Павло Сениця). – Торонто; Чикаго, 1976. – Ч. II. – 663 с.

24. Світильник Істини. Джерела до Історії Української Католицької Богословської академії у Львові. 1928–1944. (Матеріали зібрав і опрацював д-р Павло Сениця). – Торонто; Чикаго, 1971. – Ч. III. – 960 с.

25. *Сидор О.* Внесок Патріарха Йосифа Сліпого в історію українського музейництва // *Київська церква.* – 2001. – С. 124–132.

26. *Сліпий Й.* Реформа богословський студій / *Й. Сліпий // Богословія.* – 1932. – Кн. 1–4. – С. 97–100.

27. *Сліпий Й.* Паломництво до Святої Землі. Вражіння з подорожі / *Й. Сліпий // Твори Кир Йосифа Верховного Архиепископа і Кардинала.* – Рим, 1971. – Т. V. – С. 160–240.

28. *Сліпий Й.* Подорож до Англії / *Й. Сліпий // Твори Кир Йосифа Верховного Архиепископа і Кардинала.* – Рим, 1971. – Т. V. – С. 259–319.

29. *Сліпий Й.* Подорож до Сицилії / *Й. Сліпий // Твори Кир Йосифа Верховного Архиепископа і Кардинала.* – Рим, 1971. – Т. V. – С. 347–366.

30. *Сліпий Й.* Заповіт Патріарха // *Й. Сліпий.* – Львів: Логос, 1995. – 48 с.

31. *Федуник А.* Митрополит Йосиф – ректор Греко-Католицької Богословської Академії / *А. Федуник // Богословія.* – Рим, 1963. – Т. XXI–XXIV. – Кн. 1–4. – С. 106–122.

32. *Штоль Г.* Боги и гиганты / *Г. Штоль.* – Москва: Наука, 1971. – 448 с.